

А.Жаңабекова

А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
бас ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының докторы,
Қолданбалы лингвистика бөлімінің меңгерушісі
Алматы, Қазақстан
e-mail: aiman_miras@mail.ru

КҮРДЕЛІ СЫН ЕСІМ, ЕСІМДІК ЖӘНЕ ҮСТЕУ СӨЗДЕРДІҢ ОРФОГРАФИЯСЫ

Аннотация: Қазақ орфографиясындағы маңызды мәселелердің бірі – күрделі сөздердің (сын есім, есімдік, үстеу) жазылуы. Мақалада «әр» сөзінен жасалған күрделі сын есімдер, сондай-ақ екі сөзден жасалған есімдіктер мен үстеулердің орфографиялану мәселелері қарастырылады.

Аталған сөздерге құрылымдық-семантикалық талдау негізінде олардың орфографиялануын реттеу жөнінде ұсыныстар жасалады.

Тірек сөздер: емле, біріккен сөздер, орфографиялану, бөлек жазылатын сөздер, сын есім, күрделі сөздер, есімдіктер және үстеу сөздер.

А.Жанабекова

Главный научный сотрудник Института языкознания имени А.Байтұрсынұлы,
доктор филологических наук, заведующая отделом Прикладной лингвистики,
Алматы, Казахстан
e-mail: aiman_miras@mail.ru

ОРФОГРАФИЯ СЛОЖНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ, МЕСТОИМЕНИЙ И НАРЕЧИЙ

Аннотация: Одна из важных проблем в казахской орфографии – правописание сложных слов (прилагательных, местоимений, наречий).

В статье анализируются сложные прилагательные, образованные от слова «әр», а также орфографирование местоимений и наречий, образованных из двух слов. На основе структурно-семантического анализа выдвигается ряд рекомендаций по унификации их орфографирования.

Ключевые слова: правописание, слитные слова, орфографирование, раздельное написание слов, имя прилагательное, сложные слова, местоимения, наречия.

A.Zhanabekova

Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,
Doctor of Philology, Head of the Department of Applied Linguistics,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: aiman_miras@mail.ru

SPELLING OF COMPLEX ADJECTIVES, PRONOUNS, AND ADVERBS

Annotation: One of the important problems in Kazakh spelling is the spelling of complex words (adjectives, pronouns, adverbs).

The article analyzes complex adjectives formed from the word «әр», as well as the spelling of pronouns and adverbs formed from two words. On the basis of the structural-semantic analysis, a number of recommendations are put forward for the unification of their spelling.

Keywords: spelling, merged words, adjective, compound words, pronouns, adverbs.

Қазіргі кезде жазуда қиындық тудырып жүрген күрделі сын есімдердің бірі – *бір, әр, алуан, сан* (кейде басқа да сандар: екі түрлі, он түрлі, жүз түрлі, мың түрлі) сөздері мен қатыстық мәнді білдіретін *түрлі, қырлы, қилы* сөздерінің тіркесіп келуі арқылы жасалған сөздер. Орфографиялық сөздікте бұл модельмен жасалған сөздердің кейбірі бірге, кейбірі бөлек жазылып жүр [1].

Әртүрлі сын есімі жасалу жолы жағынан әрі синтетикалық әрі аналитикалық тәсіл арқылы жасалған сөзге жатады. *-лі* – қатыстық сын есім тудырушы жұрнақ. Қатыстық сын есімдер шыраймен түрленбейтіні белгілі, ал түрленгенде олар сапалық сын есімдердің семантикасына көшеді. Яғни *әртүрлі* сөзі осындай қатыстық мәннен айрылып, заттың сипатына, түріне қатысты ұғымды білдіріп, яғни лексикаланып, бір ұғымға айналған. Сөйтіп, заттың түріне қатысты сапаны білдіру мәніне көшкен, екіншіден, шыраймен *әртүрлірек, әртүрлілеу, тым әртүрлі* деп те арагидік түрлендіре аламыз. Ал жоғарыда жақша ішіндегі *жүз түрлі* күрделі сөзін *жүз түрлілеу, жүз түрлірек, тым жүз түрлі* деп қолданбаймыз. Бұл сөздер қатыстық мағынаны ғана білдіріп, сапалық сын есімдерге тән шырай жұрнақтарын қабылдамайтындықтан, оларды бөлек жазған дұрыс. *Әртүрлі* сөзінің орфограммасын бірге жазуға тағы бір уәж – тілімізде *әр* сөзімен тіркесіп келетін (әрқашан, әркім, әрдене) сөздердің бірге жазуға семантикалық валенттілігінің болуы (мазмұн межесінің тұтасуы, лексикалануы) мен тұрпат межесіндегі ықшамдылық және дәстүрлі сөзжасамдық модель болуы (*әр* сөзімен келетін есімдіктердің бірігіп отыруы), дәстүрлі принцип бойынша орфографиялық сөздікте бірге беріліп келе жатқандығы, соған сәйкес қалың көпшіліктің бұл сөзді бірге жазуға дағдылана бастауы.

Осы сияқты *әртүрлі* сөзіне ұқсас *бір* есімдігімен келген *біртүрлі* сөзі де лексикаланып, а) қызық (*өзі біртүрлі*), ә) қолайсыз болу, жайсыз сезіну (*біртүрлі болу*) мағыналарын білдіреді. *Біртүрлі* сөзі шырай жұрнақтарын да қабылдайды. *Біртүрлілеу, біртүрлірек*. Бұдан *біртүрлі* сөзі сапалық сын есімдер семантикасына көшкендігін көреміз. Сондықтан бұл сөз бірге жазылады.

Ал енді *біртүрлі* сөзі сапалық мәнді иеленіп, шырай жұрнақтарымен түрленіп (*біртүрлілеу, біртүрлірек*) келетін жағдайда бірге жазылғанмен, сан мағынасын ажыратып көрсетуде, мысалы: *бір түрлі (түсті) киімдер, екі түрлі ұғым, мың түрлі пікір, сан түрлі жағдай* т.б. қолданыстарда бөлек жазылады.

Жоғарыдағы *әртүрлі* және *біртүрлі* сөздерімен жасалу жолы жағынан ұқсас модельдер болғанмен, тілімізде *сан* және *алуан* сөздерімен тіркесіп келген сөздер бөлек жазылады: *сан түрлі, сан алуан, сан қилы, сан қырлы, алуан түрлі* т.б. Мұндай күрделі сын есімдер бірге жазуға сұранып тұрған жоқ. *Сан, алуан* сөздерін басқа есептік сан есімдермен ауыстырып та қолдануға болады. Мысалы: *мың алуан, мың қилы, жүз түрлі* т.б. жалпы алғанда сөзжасамдық моделі ұқсас болғанмен, *әр* сөзімен *сан, алуан* сөздерінің тіркестегі семантикалық валенттіктері бірдей емес екендігін байқаймыз, *әр* сөзі тіркескен сөзін тұтастырып, бірігіп алуға бейім де, ал *сан, алуан* сөздері керісінше тіркескен сөзбен тұтаспай, оларға саралау мағынасын үстеп тұрады. Сондықтан *әр* мен *бір* сөзімен және *сан, алуан* сөздерімен келген сөздердің тіркесімде бірігу валенттілігі бірдей емес.

Осы модельдегі *әртүрлі* сын есімінің бірге жазылуын *әр, кей, бір, еш, қайсы, әлде* сияқты бірігуге бейім сөздердің семантикасынан іздеу қажет. Өйткені бұл сөздер арқылы жасалған біріккен сөздер, әсіресе есімдіктер қазақ тілінде біршама, олар бірігу процесінен ертерек өткен. Мысалы: *кейбір, әркім, бірдеңе, ешкім, ешбір, ешқашан, әлдекім, әлдебіреу, әлденеше, қайсыбір* т.б. Бұл есімдіктер 30-40 жылдары латын қарпі жазуында бөлек жазылған болатын. Қазір бұл сөздерді бөлек жазу/бірге жазу туралы ешқандай дау жоқ, когнитивтік санамызға біртұтас сөз/лексикалық бірлік ретінде қабылданған.

Әртүрлі сын есімінің бірге жазылатыны туралы емледе:

§34. *Еш, әр, кей, бір, қай, қайсы, әлде* сөздерімен келген есімдік, сын есімдердің түбір тұлғалары сақталып, бірге жазылады: *ешкім; әркім, әртүрлі; кейбір; қайбір; қайсыбіреу; әлдеқалай. Бірақ әр; кей, бір, қай, әлде* сөздері зат есіммен тіркескенде бөлек жазылады: *әр ел; кей бала; бір қаси; қай заман; әлде отрық, әлде шын* [2].

Әр сөзімен келетін тілімізде бірге кейде бөлек жазылып жүрген күрделі сын есімдер бар. Мысалы, олардың мына түрлері орфографиялық сөздікте бөлек жазылса (*әр алуан, әр басқа, әр жақты*), ал мына түрлері бірге (*әрқалай, әрқилы*) берілген [1].

Бұл сөздердің ішінде *әрқалай* сөзін *әр қалай* деп бөлек жазуға мүлде келмейді, *кейбіреу, ешқайсы* т.б. есімдіктердің біріккені сияқты екі сыңарды біріктіріп қана сөз ретінде тануға болады.

Әр сөзі зат есімдермен келгенде сөзді анықтап, бөлек жазылады. Есімдіктермен келгенде бірігуге өте бейім.

Осы ретте қазақ тіліндегі *әржақты, біржақты* сөздерін де бірге жазу қажет. *Әржақты* сөзі – бірдей емес, әртүрлі деген мағынаны білдіреді. Бұл мағынаны *әр* және *жақты* сөзінің біріккен семантикасы арқылы ғана білдіре алады. Осыған қарсы мәнді *біржақты* сөзі де біріккен тұлғасында бір мағынаны білдіріп, а) Айтылған пікір біржақты болды (бір тарапқа немесе мәселеге ғана қатысты) және ә) Шаршағаны соншалық, біржақты болып жатыр (әбден шаршау, енді қайталамастай болу); Жұмысты бітіріп, біржақты болып қайтайық (тиянақтау, бітіру) деген сөйлемдердегі мағыналарды білдіреді.

Әржақты, біржақты сөздеріне ұқсас *екі жақты болу* тіркесіндегі *екі жақты* сөзін *біржақты* сөзіндегідей біріктіруге келмейді. Өйткені *екі жақты* сөзі *біржақты* сөзіндегідей мағыналық реңктердің бәрін білдірмейді. Яғни *екі жақты* сөзі *біржақты* сөзіндегі толық универб бірлікке айналмаған.

Әр сөзімен *басқа* сөзінің тіркесін де *әрбасқа* деп бірге жазу семантикалық жағынан да, тұлғалық жағынан қажеттік тудырады. Екі сөз бірігіп келіп, бірдей емес, әртүрлі деген мағынаны үстейді.

Демек, *әр* сөзінің аналитикалық тәсілдің бірігу жолы арқылы сөзжасамдық қызмет атқарып, тіркесетін сөзін универб бірлікке айналдырып, бірігіп алу мүмкіндігі зор екен. Тек *алуан* сөзімен келгенде ғана бөлек жазған дұрыс сияқты. Өйткені *алуан* сөзі бұдан *басқа сан алуан, мың алуан, алуан түрлі* сияқты тіркестерді де құрап, бөлек жазылады. *Әртүрлі, әржақты, әрқилы* дегендердегі *-лы/лі* жұрнағының жоқтығы да *алуан* сөзінің *әр* сөзінен бөлек жазылып, жеке сөздік тұрпатын сақтап тұруға ықпал етеді.

Есімдіктер – мағыналары жалпы, контексте қолданылу мақсатына қарай нақтылы мағыналарға ие болатын субъективтік-объективтік нұсқаушы сөздер. Мағыналық ерекшеліктері жағынан 7-ге бөліп жүр: *жіктеу, сілтеу, сұрау, өздік, жалтылау, белгісіздік, болымсыздық*.

Құрамы жағынан есімдіктер де дара және күрделі болып жіктеледі. *Жіктеу, сілтеу, жалтылау есімдіктері, сол сияқты сұрау* есімдіктері негізінен дара тұлғада түбір және қосымша жалғану арқылы жасалған туынды есімдіктер болып, жазуда мәселе туындамайды.

Бірге не қосарлану арқылы жасалған есімдіктер бірге ме бөлек пе, дефиспен бе, дефиссіз бе деген сұрақ туындатағын түрлері – бірігу арқылы жасалған *белгісіздік* және *болымсыздық* есімдіктері және *өздік есімдігінің* тәуелдік формадағы түрленуі. Бұлар бірігу және қосарлану арқылы жасалатын болғандықтан, есімдіктердің күрделі түрін құрайды.

Белгісіздік есімдіктерінің дара түріне бірнеше ғана есімдік жағайды: *бір, біреу, кей, әр, әлде*. Белгісіздік есімдіктерінің көпшілігі бірігу арқылы жасалған. Олар: *бірдеңе, бірнеше, бірнәрсе, кейбір, кейбіреу, әлдекім, әлдене, әлденеше, әлдеқайда, әлдеқалай, әлдеқашан, әлдебір, әркім, әрнәрсе, әрбір* т.б. Көріп отырғанымыздай, күрделі есімдіктердің жасалуына *бір, кей, әлде, әр* дара түрлері негіз болған. Бұл есімдіктер де бір кездері бөлек жазылып, лексикаланған сөздер ретінде біріктіріліп, қазір бірізді бірге жазылып жүр.

Болымсыздық есімдіктерінің де көпшілігі *еш* сөзімен бірігу арқылы жасалады: *ешкім, ештеңе, ешнәрсе, ешбір, ешқайсы, ешқандай, ешқашан*. Түбір есімдіктер аз: *еш, дәнеңе, дым, түк*.

Өздік есімдігі түбір тұлғада да, тәуелдік тұлғада септеліп те, көптеліп те жұмсала береді. Мысалы: *өзі, өзінің, өзіне, өзін, өзінде, өзінен, өзімен*. Мұндай түрленім тұлғалары жазуда проблема туындатпайды. Бұлар әрқашан тіркескен сөзден бөлек жазылады. Ал күрделі қолданыста дефис арқылы жазылады. Мысалы: *өз-өзі, өзінен-өзі, өзімен-өзі, өз-өзінен, өзді-өзіне, өз-өзімен* т.б. Бұл күрделі өздік есімдіктері дефис арқылы жазылып, екі сыңары бірігіп, бір мағынаны білдіреді. Себебі, біріншіден, бұл күрделі өздік есімдіктерінің сыңарлары қайталанып, қайталама қос сөздердің сөзжасамдық моделіне сәйкес келеді, екіншіден, бұл сөздер көп уақыттан бері дефиспен жазылып, орфографиялық сөздіктерде де осылай тұлғаланып келеді [1], яғни дәстүрлі принципке сәйкес *өз-өзі, өзінен-өзі, өзімен-өзі, өз-өзінен, өзді-өзіне, өз-өзімен* сияқты сөздерді қайталама қос сөздер ретінде дефис арқылы жазған жөн.

Үшіншіден, бұл сөздер сөйлемде біртұтас лексикалық бірлік ретінде қолданылады, сөйлемде сыңарлары өз алдына жеке сұраққа жауап бермейді, сыңарлар арасындағы синтаксистік қатынас жойылып, сөйлемде бір ғана сұраққа жауап беріп, сөйлемнің бір ғана мүшесі болады. Мысалы, *Бала өзімен-өзі ойнап отыр. Бала не істеп отыр – ойнап отыр. Кім ойнап отыр – Бала ойнап отыр. Бала қалай ойнап отыр – Бала өзімен-өзі ойнап отыр. Өзімен-өзі сөйлемде қалай? сұрағына жауап беріп, пысықтауыш қызметін атқарып тұр. Өзімен-өзі сөзіне Кім ойнап отыр – Бала өзі ойнап отыр. Өзі кіммен ойнап отыр – өзімен ойнап отыр* деп сұрақ қоюға болғанмен, дәстүрлі талдау бойынша *қалай? сұрағы* қойылып, пысықтауыш болады.

Ол өзінен-өзі күлімдеп қояды деген сөйлемді алайық. Бұл сөйлемде де *Ол не істеді – Ол күлімдеп қояды. Ол қалай күлімдеп қояды – Ол өзінен-өзі күлімдеп қояды* деп *өзінен-өзі* сөзіне *қалай?* сұрағын қоямыз. *Ол өзі күлімдеп қояды* деп, *Өзі кімнен күлімдеп қояды – өзінен күлімдеп қояды* деп сұрақ қойып, жауап бермейміз. Яғни *өзінен-өзі* сөзін синтаксистік қатынасқа ажыратуға келмейді.

Төртіншіден, сөзжасамның аналитикалық тәсілінің бір жолы ретінде тіркесу арқылы жаңа сөздің жасалуы болғанмен [3], сөздік бірлік ретінде таныла бермейді, соған орай сөздіктерде реестрлік қатардан орын алмайды. Бөлек жазылатын сөздер тұрақты не еркін тіркес ретінде сөздік ұяда [4] тұрады. Сондықтан тілдің даму кезеңдерінде лексема деңгейіне көтерілген тіркесімдерді мүмкіндігінше бірге не дефис арқылы жазу дәстүрге айналған.

Олай болса, *өз* есімдігінің қайталанып келуі арқылы тұрақты қолданылатын *өз-өзі, өзінен-өзі, өзімен-өзі, өз-өзінен, өзді-өзіне, өз-өзімен* сөздерді біртұтас универб атау ретінде танып, дефис арқылы жазған дұрыс болмақ.

Үстеу – қимылдың, іс-әрекеттің белгісін, жүзеге асу амал-тәсілін, мекенін, себебін, мезгілін, жай-күйін білдіретін сөз табы болып табылады.

Құрамы жағынан түбір үстеулер, туынды үстеулер, күрделі үстеулер болып бөлінеді. Негізгі үстеулер құрамы жағынан түбір қосымшаға бөлінбейді, мысалы, *жылдам, дейі, бұрын, ұдайы, жаңа, әрі, бері, нағыз, дәл, ерекше, тым, оқыс, мүлде т.б.*

Туынды үстеулер жұрнақ жалғану арқылы және қосарлану, бірігу, тіркесу тәсілдері арқылы жасалады. Жалпы алғанда үстеу сөз табы соңғы жылдары анықталған және де үстеу сөздер көп емес. Мағыналық жағынан *мезгіл, мекен, сын-қимыл, мөлшер, мақсат* үстеулеріне бөлінетіні белгілі.

Үстеуде жұрнақ жалғану арқылы кейін лексикаланып үстеуге айналған сөздер көп. Мысалы, септік жалғауларының көнеленуі арқылы: *босқа, бірге, жатқа, артқа, текке, кешке, мұнда, күнде, лезде, қапыда, шетінен, шалқасынан, кенеттен* сияқты т.б. Мұндай бір сөзге айналған туынды үстеулер қазіргі кезде түбір, яғни негізгі үстеулер қатарында қаралады.

Бірігу арқылы кірігіп кеткен мынадай сөздер бар: *бүгін (бұл күн), биыл (бұл жыл), жаздыгүні (жаздың күні)*. Мұндай үстеулерді бірге жазатынымыз белгілі.

Қосарлану арқылы жасалған үстеулер дефис арқылы жазылады. Мысалы: *бірте-бірте, оқта-текте, анда-санда, жапа-тармағай, күні-түні, жата-жастана, бет-бетімен* т.б.

Сөздердің тіркесуі арқылы жасалған, кейбірі идиомаланған үстеулер күрделі үстеулерге жатады. Бұл сөздер бөлек жазылады. Мысалы: *алдын ала, ала жаздай, күні кеше, таң ата, күні бүгін, күн ұзаққа, күн ілгері* т.б.

Үстеу сөздердің қатарын **бір** есімдігімен тіркесіп келіп, кейін бірігіп жазылып жүрген сөздер қатары толықтырады. Мысалы: *бірауыздан, бірқыдыру (жер), бірсыдырғы, біртабан, бірталай*, т.б.

Ал *бір* есімдігі *кез, уақыт, мезет* сөздерімен тіркескенде бөлек жазылады: *бір кезде, бір мезетте, бір уақытта* т.б. (*бір* сөзімен келетін сөздер орфограммасын келесі мақалаларымызда өз алдына сөз ететін боламыз).

Үстеу сөздердің ішінде кіріккен түбірлер де кездеседі. Мысалы: *жаздыгүні, күздігүні* т.б. Қазақ тілінде осындай бірігуге келе жатқан үстеу сөздер мыналар: *алдыңгүні, аргыгүні* т.б.

Міне, көріп отырғанымыздай, тілдің даму кезеңінде сөздер тіркесіп қолданылып, күрделі ұғымды атайды. Бертін келе олардың кейбірі екі сыңардың мағыналарынан тұтасып, бір ұғымды білдіре бастайды, кейде дефиспен жазылып, қос сөздер қатарына енеді, кейде бірден бірігу процесін басынан кешіреді. Сөйтіп, әртүрлі сөзжасамдық тәсілдер (аналитикалық) арқылы бірге не бөлек, не дефис арқылы жазылып, біртіндеп тұрақталып, емле ережелері, орфографиялық сөздіктер негізінде нормаға түсіріліп отырады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Орфографиялық сөздік. – Алматы, 2013. – 210 б.
- [2] Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілінің емле ережелері. – Алматы, 2021. – 305 б.
- [3] Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.
- [4] Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2010. – 267 б.

REFERENCES

- [1] Spelling dictionary. – Almaty, 2013. – 210 P.
- [2] Spelling rules of the Kazakh language based on the new alphabet. – Almaty, 2021 – 305 P.
- [3] Kazakh grammar. – Astana, 2002. – 784 P.
- [4] Speech of the Kazakh literary language.